

Indledning

"...Hans Stange, foged på Hasselø, ...er beskyldiget for trolddom og at have været trommeslager for...[nogle troldkvinder] udi deres forbandede samkvem. Der foruden også rygte af en og anden om hannem for hekseri går i svang..."¹

Sådan indledte den kongelige ridefoged en trolddomssag mod sin underordnede bondefoged, Hans Stange, på Falsters Sønder herredsting i 1692. Sagen var rejst, fordi Hans Stange var blevet angivet som troldmand af en dømt troldkvinde, og det derefter var kommet ridefogeden for øre, at han tillige var berygtet for at kunne trolddom blandt de bønder, han var foged over. Sagen er en del af de såkaldte falsterske trolddomssager, der har optaget flere historikere, fordi de førte til den sidste hekseafbrænding i 1693. Sagen mod Hans Stange er dog blevet forbigået i tavshed, hvilket kan hænge sammen med, at han ikke blev dømt til bålet. I mine øjne er sagen imidlertid bemærkelsesværdig. For det første, fordi det var en bondefoged, som var anklaget for trolddom. Det vil sige en magtfuld person, som man ikke ville forvente blev udsat for en sådan anklage. For det andet, fordi alle bønder i hans embedsområde skulle vidne mod ham en for en. Dermed får man et indblik i hele lokalsamfundets opfattelse af deres foged, og om der eventuelt var uenighed imellem bønderne. For det tredje var det i sagens natur de selv samme øvrighedspersoner, som bondefogeden normalt tjente, der skulle anklage og dømme ham i denne sag. Det giver et indblik i, om øvrighedspersonerne håndterede denne sag anderledes end andre lignende sager.

Sagen kan dermed belyse et generelt tema om bondefogedernes problematiske position mellem de overordnede, de skulle tjene som mellemænd, og de standsfæller, de selv var overordnet for, men tillige skulle leve iblandt. Bondefogederne var som almindelige bønder uundværlige til at føre tilsyn for øvrigheden, føre ordrer ud i praksis og til at rapportere om ulovligheder og om hver enkelt bondes formåen, men denne rolle bragte dem i et modsætningsforhold til de underlagte bønder. Selvom dette tema er centralt i forståelsen af 1600-tallets samfundsstruktur, er det ret dårligt belyst.

Umiddelbart kunne man indvende, at trolddomssagen mod Hans Stange viser, at han var atypisk som foged og dermed uinteressant i et videre perspektiv. Imidlertid er retssager og tvister centrale kilder, når man vil have et indblik i, hvordan bønder, herunder bondefogeder, opfattede hinanden. Trolddomssager handler om magiske forestillinger, men også om dybereliggende spændinger af

¹ Falsters Sønder herreds tingbog den 8. december 1692 (Bilag A: Trolddomssagen mod Hans Stange).

social art mellem den mistænkte og dem, som mistænkte denne person. Sagerne handler om de personer, som omgivelserne opfattede som anderledes og de situationer, hvor de mente, at dette kom til udtryk. Man kan dermed gennem retssagen få et indblik i såvel øvrighedens som bøndernes opfattelse af Hans Stange, og dermed få belyst baggrunden for, at en bonde kunne havne i den situation, at han på en gang kunne bruges som foged og blive udråbt som troldmand.

For at belyse omstændighederne, der ledte til denne situation, er det derfor relevant også at beskæftige sig med trolddommens betydning i et bondesamfund i det sene 1600-tal og med øvrighedens håndtering af trolddomssagerne samt med spændingerne i en landsby og deres udtryksformer.

Det anvendte kildemateriale til belysning af Hans Stange og bønderne på Hasselø er ret bredt. Bønderne var fæstere under kronen, hvilket kildemæssigt har den fordel, at der er bevaret en række optegnelser om dem i amtsregnskaberne og i centraladministrationen. Da Hans Stange, foruden at udfylde sognefogedfunktioner, var skovfoged på Hasselø, er der endvidere mulighed for at få oplysningerne om ham fra kilder til skovbruget. Derudover har jeg inddraget andre sager fra tingbogen og skifter. Endelig er der bevaret en kirkebog, hvor sognepræsten blandt andet i en optegnelse skrev om sin anskuelse af sagen mod Hans Stange. Der er dermed tale om et enestående materiale bestående af såvel retssagen som en række baggrundsoplysninger, hvorved man kan lave et dybdegående mikrostudie om bondefogeden Hans Stange. Specialets problemstilling er derfor:

En mikrohistorisk undersøgelse af trolddomssagen mod bondefogeden Hans Stange med henblik på at belyse bondefogedernes problematiske position mellem de overordnede, de skulle tjene, og de standsfæller, de skulle være foged over. Afhandlingen vil tillige belyse landsbyspændinger og deres udtryksformer samt trolddommens betydning og øvrighedens håndtering af trolddomssagerne.

Efter denne indledning vil jeg først præsentere landsbysamfundet på Hasselø og Hans Stange. Her vil bondefogedernes opgaver tillige blive berørt. Derefter vil jeg redegøre for sagens forløb. På den baggrund vil jeg se på øvrighedens håndtering af sagen, herunder sognepræstens anskuelser. Derefter vil jeg belyse rygtedannelsen om fogeden blandt bønderne og disses indbyrdes positioner. Sluttiligt vil jeg se de konkrete situationer, som anklagen om trolddom byggede på. I konklusionen vil resultaterne blive sat i relation til de overordnede temaer, som det er afhandlingens sigte at belyse.

Forskningsoversigt

Fænomenet bondefogeder, hvorved jeg forstår sognefogeder, skovfogeder og bønder med lignende opgaver, er ikke særlig udførligt behandlet i dansk historie. En af de få, der har gjort emnet til genstand for undersøgelse, er teologen Johannes Lind, som i en række artikler har behandlet sognefogedembedets oprindelse og funktioner. Lind har dog også ud fra nogle enkelte sager fra omkring år 1700 fra krongodsområdet ved Skanderborg nærmet sig spørgsmålet om fogedens position i forhold til sine naboer. Her kommer han frem til, at fogederne var ret klemte og veg tilbage for at gå i rette med fællerne.² Bo Fritzboeger har i forbindelse med sin konferens om det ældre skovbrug berørt skovfogederne. Hans empiri er de falsterske skove i anden halvdel af 1600-tallet, herunder Hasselø. Han behandler hovedsageligt skovfogedernes opgaver, men kommer også med betragtninger over embedernes indehavere. På baggrund af enkelte løsrevne sager og nogle bønders klager til en kgl. kommission i 1685 over skovfogederne konkluderer han: "*Korruption og afpresning har således øjensynlig været almindelig.*"³ Det er dog en noget håndfast konklusion på det foreliggende grundlag. Disse værkers værdi i forhold til min opgave er derfor hovedsageligt at belyse opgaverne hos bondefogederne.

Hans Henrik Appel har i sin bredt anlagte disputats om det vestjyske Skast herred i 1600-tallet, *Tinget, magten og æren*, brugt herredstingets tingbog til en diskussion af statsmagtens påvirkning af de sociale relationer blandt bønderne og bøndernes aktive (mis-)brug af nye krav og tiltag. I den sammenhæng er ikke mindst bondefogederne relevante at inddrage, da de både var med til at føre en stigende regulering og overvågning igennem og var blandt de bønder, som potentielt kunne udnytte denne position. Appel konkluderer om bondefogeder, at "*statsmagtens voksende indblanding og lensadministrationens deraf følgende opstramninger gav – storbønder – der enten var særlig velhavende, dygtige, ambitiøse eller alle tre dele – mulighed for at tilkæmpe sig en central placering i deres sogn. De personer, der formåede at gøre dette, blev altså ikke bare statsmagtens mænd, lokalt blev de slet og ret magtens mænd.*"⁴ Appel lader det dermed stå helt åbent, om fogeder blev rekrutteret ud fra toppen af den eksisterende magtstruktur, storbønderne, eller det var særlige karaktertræk ved bønderne, evnerne og ambitionerne, som gjorde dem til fogedemner. Samtidig mener han åben-

² Johannes Lind: "Sognefogeder før 1750" i *Fortid og Nutid* 1988 hæfte 3. pp. 189-211 & samme "Herskab, sognefoged og bonde" i *Bol og by. Landbohistorisk tidsskrift* 1987:2. Odense 1987 pp. 7-27.

³ Bo Fritzboeger: *Skove og skovbrug på Falster 1652-1685*. Odense 1989 pp. 112-116 (citert p. 116).

⁴ Hans Henrik Appel: *Tinget, magten og æren*. Odense 1999 p. 416.

bart, at de *tilkæmpede* sig deres position, selvom det ikke er underbygget i hans få sager, og det ville vel i givet fald have indflydelse på, hvem der var villig til at fungere som foged?

I øvrigt er det et problem ved sammenligningen med Appels undersøgelse, at der var forskel på fogedstrukturen i Vestdanmark og Østdanmark og på områder med henholdsvis adelsgods og krongods. Overordnet ser det ud til, at i Vestdanmark udnævnte man såkaldte delefogeder, der havde samme opgaver som sognefogeder, men i et helt herred, og desuden modsat sognefogederne kunne rejse retssager på kongemagtens vegne. I Østdanmark var der derimod tidligt et fast net af sognefogeder. En sådan forskel kendes i hvert fald fra krongodset.⁵ Også i Skast herred, hvor der var meget adelsgods, var der delefogeder, men ud over disse var der en del bønder, der varetog bondefogedopgaver på sogneniveau. Disse bønder var ikke særligt udnævnte, måske fordi det var adelsgods. Det kunne derfor være forskellige fra sag til sag, ligesom flere bønder kunne dele opgaver imellem sig. Dvs. at den egentlige pendant til sognefogederne i Skast herred var et mere løst netværk af fremtrædende bønder, som ikke var udnævnte. Hvis misbrug forekom i Skast herred, kan det derfor ikke uden videre antages også at gælde for en udnævnt sognefoged. Når bønderne ikke var udnævnte, er det endvidere svært for Appel at undersøge, hvilken rolle de spillede i andre sager om landsbykonflikter og deslige. Han kan let risikere at overse, at et vidne eller en sagsøger fungerede som bondefoged. Det er dermed vanskeligt for ham at få et bredere billede af bondefogedernes rolle.

Bortset fra kortlægningen af arbejdsopgaverne er den eksisterende viden om fogederne sporadisk. Det står ret åbent, hvilke karaktertræk fogederne besad, og om det var specielle træk hos personerne eller deres placering i bondesamfundets sociale struktur, som gjorde dem egnede som fogeder.

Hvad angår spændinger i 1600-tallets landsby, er Hans Henrik Appels disputats central. I et særskilt afsnit om landsbyen betoner han, at det var dyrkningsfællesskabet, som skabte solidariteten mellem bønderne i en landsby, men også voldsomme sammenstød. Når det kom til sager om landsbytvister ved tinge, så skyldtes det, at landsbyens eget styre var ude af stand til at sætte et eller flere urolige elementer på plads. Dvs. at landsbystyret var svagt. Det var da også udsat for et pres for så vidt, at hver enkelt bonde blev pålagt flere skatter m.m. og dermed var mindre tolerant.⁶ Imidlertid var det

⁵ Merete Dahlerup: "Delefoged og sognefoged. Om fogder i lensadministrationen i slutningen af 1500-tallet og begyndelsen af 1600-tallet" i *Festskrift til Troels Dahlerup på 60-års dagen den 3. december 1985*. Århus 1985 pp. 351-361. Denne skelnen mellem delefogeder og sognefogeder bygger på studier af lensregnskaber.

⁶ *Tinget, magten og æren* pp. 237-270.

langt fra alle sogne i Skast herred, der rejste sådanne sager, hvorfor man omvendt må sige, at 1600-tallet var præget af, at en del landsbyer kunne klare stridighederne uden om tinget og uden at inddrage herskabet. Skal man vide noget om de mere lukkede samfund og deres konfliktløsninger, må man derfor gå andre veje. Det kunne f.eks. være at se på konflikter og positioner mellem bønderne, som de afspejler sig i en trolldømssag. At spændingerne må have været der, har Appel til gengæld til fulde vist. Bønderne var nøjeregnende og førte nærmest regnskab med de tjenester, de igennem årene havde udført for hinanden, ligesom ældgamle forhold kunne trækkes frem, når en konflikt brød ud. Sådanne former for kontrol, der hvilede på bøndernes mangeårige kendskab til hinanden, har givet gjort, at nogle konflikter aldrig brød ud. Noget lignende gjaldt for omgangsformerne. Man kunne slå på hinanden, man kunne true med ulykker og kalde hinanden for vanærende ting, bare der ikke lå noget dybere bag. Først når motiverne var ukendte og frygtede, eller der lå noget dybere bag, blev vold eller faldne ord farlige og ført ved tinge.⁷ Pointen er imidlertid, at skellet mellem det harmløse og det farlige var ret flydende, hvilket må have bidraget til en generel frygt for isolation og vanære.

I brugen af æresbegrebet læner Appel sig op ad den norske historiker Erling Sandmo. Sandmo viger tilbage fra en diskussion om ærens indhold, men vil godt udtale sig om dens funktion. Æren var "...et strukturerende element i det universet alle konflikter utspilte sig i."⁸ Dvs. at æren var et udtryk for den enkeltes status eller respekt i landsbyen. Den udstak en fælles målestok for alle bønder, og definitionen af æren måtte derfor være af central betydning. Her er David W. Sabeans essays om folkekultur og landsbyens diskurs i værket *Power in the Blood* relevant at inddrage.⁹ Værket bygger på en række velbelyste sager fra de kirkelige arkiver i Stuttgart fra 1500-tallet til 1800-tallet. I disse essays viser Sabean, hvordan modsætninger i landsbyen mellem velhavere og fattige og imellem almindelige bønder og øvrighedens lokale magthavere hele tiden udspillede sig i det stille. Spændinger kom frem gennem betoning af, hvilken betydning man skulle lægge i ordene, og gennem udsagn, som handlede om tilhørsforhold til andre bønder frem for om sagens indhold. I forhold til Appel er der den gevinst ved Sabean, at han ikke viger tilbage fra at pege på, hvad der var centrale problemstillinger på et givent tidspunkt. Appel peger på mange konflikter og konfliktløsningsmodeller for landsbyens bønder, men han viger tilbage fra at vægte disse.

⁷ Op. cit. pp. 205-237, 271-299 & 499-533.

⁸ Erling Sandmo: "Æren og ærekrenkelsen" i *Normer og sosial kontroll i Norden ca. 1550-1850*. Rapport II ved Det 22. nordiske historikermøde i Oslo fra den 13. til den 18. august 1994. Red. Kåre Tønnesson pp. 81-87.

⁹ David W. Sabean: *Power in the Blood*. Cambridge 1984.

Sabean og Appel bruger begge den nyere kulturhistorie og tilfører dermed diskussionen om spændinger i landsbyen værdifulde bidrag ved at fokusere på bønderne som aktører, der fortrinsvis i det stille udtrykte landsbyens underlæggende spændinger igennem æresbegreber, omgangsformer osv.

Forskningen indenfor trolddom er ganske omfattende. I dansk sammenhæng har ikke mindst Jens Christian Vesterskov Johansens disputats fra 1991, *Da Djævelen var ude... Trolddom i det 17. århundredes Danmark*,¹⁰ været med til at tilvejebringe et solidt empirisk grundlag. Han anvender trolddomssagerne fra Viborg landsting fra størstedelen af 1600-tallet som materiale. En af værkets kvaliteter er, at det belyser den konkrete sammenhæng, hvori et trolddomsrygte opstod og udviklede sig, før sagen overhovedet blev rejst. Hans værk kan dermed bruges til at belyse rygtedannelsens dynamik. Takket være hans empiriske tilgang får han påvist, at det ikke altid var den samme type, der blev anklaget, og at konflikterne mellem den mistænkte og fællerne kunne handle om meget forskelligt. Han mener dog, at de anklagede hovedsageligt var marginale personer. Det var de dog ikke altid. Han nævner, at en delefoged blev anklaget for trolddom omkring år 1620. Sagen bliver kun viet få linier, selvom han mener, at denne foged "*udgjorde en irritationskilde for mange i lokalsamfundet, som det ville være en lettelse af blive af med.*"¹¹ Dvs. at sagen skulle vidne om, at delefogeden blev anklaget, selvom han ikke var berygtet for trolddom. Altså en sag, der strider mod hans generelle tese og synes at antyde, at der kunne ligge andre motiver bag rygtedannelsen end en tro på, at den mistænkte faktisk kunne trolddom. Det er værd at bemærke i forhold til min sag, hvor en lignende type var under anklage.

I et særskilt afsnit behandler han trolddomssagerne på Falster i 1692 og 1693. Hans forudsætninger for at behandle disse er ganske god, da han sammen med Henrik Stevnsborg flere år forinden havde udarbejdet et sagstypologisk register over sagerne ved herredstingene på Falster, hvor også min sag optræder.¹² Hans ærinde med afsnittet er at vise, at bønderne på Falster ikke var interesserede i den form for trolddom, der i forskningen betegnes som *maleficium*, dvs. skadevolden eller sort magi. Derimod brugte falsterske bønder kloge koner til at helbrede, dvs. hvid magi, men de vidste ikke, at det var trolddom og forbudt! Denne tolkning bygger på bøndernes egne udsagn, da de blev anklaget

¹⁰ Jens Chr. V. Johansen: *Da Djævelen var ude... Trolddom i det 17. århundredes Danmark*. Odense 1991.

¹¹ Op. cit. p. 81.

¹² Se bl.a. Jens Chr. V. Johansen og Henrik Stevnsborg: "16.900 retssager" i *Fortid og nutid*. Bind 32 hæfte 2. Odense 1985 pp. 100-114 samt op. cit. pp. 128-139.

for at have brugt kloge koner, og er da også blevet stærkt kritiseret.¹³ Set på baggrund af hans tilgang, er det kritisabelt, at han ikke inddrager sagen mod fogeden, da den udelukkende handler om maleficium og dermed ville svække hans hypotese betydeligt. Heller ikke Gustav Henningsen, som i *Dagligliv i Danmark i det syttende og attende århundrede* fra 1969 behandlede de falsterske sager, inddrog sagen mod Hans Stange. Han havde kendskab til den, men næppe meget mere, idet han i en note skrev: "og Hasselø foged Hans Stange...synes at være sluppet med en stævning".¹⁴ De falsterske sager var blandt de allersidste i Danmark, hvilket leder til en overvejelse af, om der blandt de dommere, der konkret skulle dømme i sagerne, var ved at opstå en vis skepsis. Den engelske historiker Keith Thomas skrev i 1971 *Religion and the Decline of Magic*, som blandt andet behandler processernes ophør i England, der ophørte omtrent samtidig som i Danmark. Thomas mener, at sagernes ophør i høj grad hang sammen med, at dommerne efter at have dømt i flere sager begyndte at tvivle på, hvordan de rent praktisk kunne bevise, at der var sket trolddom, og at det var den anklagede, der stod bag.¹⁵ Noget lignende kunne tænkes at gøre sig gældende i enkeltsager i Danmark. Hvad angår trolddommens betydning i landsbysamfundet er Hans Henrik Appel inde på et interessant aspekt. I modsætning til Jens Chr. V. Johansen inddrager han udlæggelsessager, hvor en person, som var angivet, selv anlagde en injuriersag for at blive renset for denne beskyldning. Disse sager steg i omfang mod slutningen af 1600-tallet. Det tolker han som et tegn på, at bønderne havde lært, hvor vigtigt det var at værne om æren og at tage disse sager i opløbet.¹⁶ Denne ændring er interessant. Skellet mellem trolddomsprocesser og sager, hvor en person søgte at redde sin beklikkede ære, var åbenbart ikke så skarpt i slutningen af 1600-tallet.

Samlet må man sige, at trolddomssagerne er velbelyste, hvad angår forløbet fra rygtets etablering til sagen blev rejst. Paradoksalt nok har et bedre empirisk grundlag efterladt stor tvivl om, hvorfor bestemte personer blev mistænkt frem for andre. Det kunne endvidere se ud som om, enkelte personer kunne afværge rygtets videre udvikling i slutningen af 1600-tallet, hvilket kunne tyde på, at det ikke var givet, at rygtet førte til fuldstændig isolation af personen. Endelig er der grund til at se på, om dommerne var skeptiske i enkeltsager, særligt når de havde erfaring fra andre sager.

¹³ Alex Wittendorff: "Trolddomsprocessernes ophør i Danmark" i *Historisk Tidsskrift*. Bind 92 16. række bind I København 1992 pp. 1-29.

¹⁴ Gustav Henningsen: "Trolddom og hemmelige kunster" pp. 161-197 samt henvisninger p. 730 i *Dagligliv i Danmark i det syttende og attende århundrede*. Red. Axel Steensberg. København 1969.

¹⁵ Keith Thomas: *Religion and the Decline of Magic*. London 1971 (1973) pp. 570-587.

¹⁶ *Tinget, magten og æren* pp. 499-533.

Metodiske overvejelser

Min tilgangsvinkel er mikrohistorisk. Denne kan opdeles i to retninger. En retning tager udgangspunkt i et enkelt individ og ønsker at forstå dennes forestillingsverden, handlinger osv. Denne retnings studier bygger gerne på kildemateriale af mere exceptionel art, som muliggør dybdegående studier om et individ. Den anden retning ønsker at belyse en gruppe personer i et givet miljø, f.eks. en landsby, for at lave en skildring af forskellige opfattelser, livsstile eller andet i dette miljø. Her benyttes ofte et meget bredt kildemateriale, der ikke behøver være exceptionelt, bare der er mulighed for at kombinere flere kildetyper om de samme mennesker. Retningerne kaldes henholdsvis den italienske og tyske retning efter blandt andet Carlo Ginzburgs værk om den italienske møller Menocchio og David Sabeans og Hans Medicks tyske landsbystudier.¹⁷ Med mit studie, der omhandler fogeden Hans Stange, kunne man umiddelbart tro, at den italienske retning med dens individcentrerede analyser var en oplagt metode. Imidlertid bygger f.eks. Carlo Ginzburg på inkquisitionens materiale, dvs. interviewlignende optegnelser, som slet ikke er til stede i sagen mod Hans Stange. Det finder man kun undtagelsesvis i dansk materiale, f.eks. i de afhøringer af de sjællandske natmænd, som Tyge Krogh har benyttet.¹⁸ Det er da også værd at bemærke, at Natalie Zemon Davis i sit værk om den særegne 1500-tals bonde Martin Guerre, der henføres under italiensk mikrohistorie, i vid udstrækning måtte inddrage kildemateriale om datidens miljø for at forstå denne bondes situation.¹⁹ På lignende vis har jeg søgt at indsamle så mange oplysninger som muligt om såvel Hans Stange som hans fæller for at finde ud af, hvad der var normalt, og hvor Hans Stange afveg. Det er da også relevant af en anden grund. Man hører kun om Hans Stange gennem de andres vidneudsagn, og disse uddybes sjældent. Bønderne svarede på det, de blev spurgt om, men meget var underforstået og kan kun forstås ved at inddrage andet materiale og sætte sig ind i forholdene i landsbyen i øvrigt, som jeg har gjort ved at fokusere på landsbyens spændinger. Omvendt laver jeg ikke en total kortlægning som i de tyske studier. Jeg har fokuseret på de temaer, som tegner sig i sagen mod Hans Stange, i min granskning af forholdene på øen.

Kildemateriale

Som det fremgik af forskningsoversigten, har retskilder flere gange stået alene, når temaer, som denne afhandling også beskæftiger sig med, skulle belyses. Jeg vil i stedet gå i dybden i en enkelt

¹⁷ Palle O. Christiansen: *Kulturhistorie som opposition. Træk af forskellige fagtraditioner*. Viby J. 2000 pp. 172-184.

¹⁸ Tyge Krogh: *Det store natmandskomplot – En historie om 1700-tallets kriminelle underverden*. København 2000.

¹⁹ Natalie Zemon Davis: *The return of Martin Guerre*. Harvard 1983.

sag, men til gengæld udvide kildematerialet betragteligt. Jeg har brugt kildematerialet til at få et indtryk af, hvordan vilkårene var for bønderne på Hasselø, og hvilke forskelle der var mellem fogeden og bønderne samt mellem bønderne indbyrdes. Jeg har desuden ønsket at finde ud af, hvor mange der var født på øen, og hvilke relationer der var mellem bønderne. En stor del af kildematerialet dækker hele anden halvdel af 1600-tallet og kan derfor tillige bruges til at tegne nogle udviklingstræk frem til 1692, hvor sagen blev rejst. Kildematerialet omfatter retskilder, skifter, kirkebogen og materiale om bøndernes tilstand, hvor sidstnævnte dækker over flere kilder fra såvel amtstuen som centraladministrationen.

Tingbogen for Falsters Sønder herred, der var Hasseløs hjemting, er bevaret fra 1665-1682 og igen fra 1688 og frem. Herfra er retssagen mod fogeden hentet. I amtsregnskabet er der optegnelser om eksekveringen eller udmøntningen af Hans Stanges dom. Dette materiale vedrørende selve sagen er indført i bilag A. Ved transskriptionen af sagen såvel som ved transskription af de øvrige kilder har jeg anvendt nutidig stavemåde, men jeg har bibeholdt ordstillinger og særlige udtryk eller bøjninger, som ikke længere anvendes. Som nævnt har Jens Chr. V. Johansen og Henrik Stevnsborg lavet et sagstypologisk register over sager ved herredstinget, hvorved det har været overkommeligt at fremfinde alle sager vedrørende Hasselø frem til år 1700. Disse sager falder i to dele, en række gældssager og ganske få øvrige sager. Gældssagerne er blevet brugt til at belyse de enkelte bønders tilstand, mens de øvrige sager kan belyse, hvilke typer konflikter, der blev ført ved tinge. Gældssagerne og de øvrige sager er indført i bilag B og C. Historikeren J. C. Jacobsen har udgivet en kilde-samling om de falsterske trolddomssager som baggrund for hans afhandling om *Danske Domme i Trolddomssager i øverste Instans*.²⁰ Derfor udgav han kun de sager, som blev appelleret til Højesteret, mens sagen om Hans Stange og sagerne mod en række bønder, der benyttede kloge koner, ikke er medtaget. Udgivelsen har gjort det muligt at sammenligne med de andre samtidige trolddomssager. Ud over ovennævnte retskilder har jeg konsulteret retsprotokoller fra Nykøbing byting og rådstueret for at få trolddomssagens forhistorie belyst, og fordi en af min sags nøglepersoner var involveret i en sag ved rådstueretten.

Skifterne er kun bevaret fra 1689 og frem. De er blevet brugt til at belyse slægtsrelationer, ligesom de belyser, i hvilket omfang det var fogeden Hans Stange, der medvirkede ved skifterne. Endelig er

²⁰ J. C. Jacobsen: *Den sidste Hexeafbrænding i Danmark 1693*. København 1971 (kildeudgivelse) samme *Danske Domme i Trolddomssager i øverste Instans. Indledning og kommentar*. København 1966.

de relevante, fordi der er bevaret skifter efter såvel fogeden som en af hans anklagere på øen. Frem til år 1700 er der ni skifter, heraf seks i Hans Stanges embedsperiode. Disse er gengivet i bilag D.

Kirkebogen er også først bevaret fra et tidspunkt umiddelbart før retssagen begyndte, nemlig fra 1687 og frem. Kirkebogen indeholder som nævnt en række optegnelser, som sognepræsten fra 1682 til 1730, Oluf Lundt, skrev om sine søgnebørn. En del af disse, men ikke alle, er udgivet i 1954 og 1955 i årbøgerne fra *Lolland-Falsters historiske Samfund* af genealogen Alfred Larsen og hans hustru.²¹ Optegnelser vedrørende Hasselø frem til omkring år 1700 er gengivet i bilag E. Kirkebogen er desuden anvendt til at bestemme alderen på de bønder, der vidnede i 1692.

Kildematerialet til belysning af bøndernes vilkår og udviklingstrækkene heri i anden halvdel af 1600-tallet er ganske gode. Dette skyldes hovedsageligt svenskekrigene og amtets store problemer med at få indkrævet landgilde med videre, kort sagt kriseforholdene på krongodset, som nødvendiggjorde flere undersøgelser for at finde ud af, hvor store problemerne var, og hvad de skyldtes. Derudover spillede det en rolle, at Nykøbing amts indtægter skulle gå til forskellige formål i perioden. Efter svenskekrigene blev Falster pantsat sammen med Lolland til Frederik den tredjes dronning Sofie Amalie, der efter kongens død fik amterne som enkesæde frem til sin død i 1685.²² Det betyder, at der findes materiale vedrørende kronens bønder såvel i dronningens arkiv i det såkaldte partikulærkammer, i centraladministrationen, som i amtstuen arkiv. Dertil kommer det materiale, der blev indsendt til Rentekammeret i København eller udarbejdet på kammerets foranledning. Også mandtal til brug for periodens mange ekstraskatter kan bruges i den sammenhæng. Alt dette kildemateriale kan bruges til at tegne et ret præcist billede af, hvad det var for et samfund, Hans Stange skulle være foged i, og hvori han afveg fra de andre bønder. Det kan desuden belyse forskelle mellem bønderne samt periodens udviklingstræk. En stor del af dette materiale har karakter af oversigter med oplysninger om hver gård. Det er vedlagt i bilag for at give den interesserede læser mulighed for at foretage supplerende undersøgelser i disse oversigter og for i det hele taget at stille det omfattende kildemateriale til rådighed for andre historikere.

²¹ Alfred og Gudrun Larsen: "Magister Oluf Lundts optegnelser i Væggerløse kirkebog" i *Lolland-Falsters historiske Samfunds* årbøger for 1954 og 1955. Nykøbing F. 1954 & 1955 pp. 354-373 (1954) & 117-134 (1955).

²² *Det danske landbrugs historie*. Bind II. 1536-1810. Red. Claus Bjørn m.fl. Kbh. 1988 pp. 183-185.

Lensregnskabet, og efter 1660 amtsregnskabet, er bevaret ubrudt fra regnskabsåret 1/5 1652 til 1/5 1653 og frem. Heri er der for hvert år et regnskab over, hvor mange af kronens bønder, der var i restance med at betale den årlige afgift, landgilden, eller måtte have nedslag i denne samt deres behov for at låne korn til at så med. Disse oplysninger gør det muligt at følge udviklingen år for år i bøndernes vilkår. De er samlet i bilag F. Hvert år blev der tillige indført fortegnelser over indfæstninger i kronens gårde og huse. De kan bruges til at få en fortegnelse over de forskellige fæstere i hver gård og hus, det vil sige til at identificere de mange personer, som optræder i det øvrige kilde-materiale. Det er her en stor hjælp, at bønderne havde tilnavne, som det allerede er fremgået for fogeden Hans Olsen Stanges vedkommende. Fæsteregistret giver tillige en række oplysninger om fæsternes herkomst, for eksempel om det var sønnen, der fæstede en gård, og om gårdens stand, ligesom indfæstninger siger noget om stabiliteten i samfundet. Indførsler vedrørende Hasselø i fæsteregistret er gengivet i bilag G.

I et særskilt bilag, bilag H, har jeg lavet en oversigt over fæstere 1652 til ca. 1700. I denne oversigt har jeg brugt fæsteregistret, skifterne og kirkebogen til at belyse, hvorfra fæsterne, der deltog i rets-sagen i 1692, stammede, samt hvor gamle de var.

Ud over de kontinuerlige indførsler om betaling af afgift og indfæstning var der i anden halvdel af 1600-tallet adskillige syn på gårde og huse. Umiddelbart efter svenskekrigene blev der lavet tings-vidner, det vil sige tinglyste erklæringer, om gårde og huses stand samt bøndernes evne til at så deres marker. I den første matrikel fra 1662, der byggede på jordebøger fra amtstuerne for krongodsets vedkommende, blev der ligeledes indført oplysninger om hver gårds brøstfældighed. I 1671, da amtet blev enkegods, blev der igen lavet et syn over gårde og fæstere. I 1683 og igen ved dronning Sofie Amalies død i 1685 blev der nedsat kongelige kommissioner til at udtale sig om forholdene for bønderne, hvilket i sig selv vidner om kriseforholdene. Bilagene fra kommissionen i 1685 er bevaret. Endelig udfærdigede ridefogeden et syn i 1692. Alle disse syn er samlet i bilag I sammen med en oversigt over tiendens størrelse i neg fra 1687 og en oversigt fra 1694 over bønder, der kunne betale af på deres restancer til godset, begge fra amtsregnskabet.

1600-tallet er kendetegnet ved et stigende skattetryk. En del ekstraskatter i perioden medførte regelmæssige mandtal, som i hvert fald i en del tilfælde blev udarbejdet af sognepræsten.

Navnene ud for hver gård og hus i disse afspejler da også ret præcist, hvem der var husbond. I de første år efter en mands død, hvor fæsteregistret måske oplyser, at sønnen havde overtaget fæstet, kan der således stå enkens navn. De pågældende mandtalslister for perioden 1652-1700 omfatter kopskatter, det vil sige skat på alle voksne personer, skatter på ildsteder og skatter på kvæg, det vil sige heste, køer, får og svin og bistader. Desuden var der fast en folkeskat på tjenestefolk og inderster, hvorfra der er bevaret mandtal. Hvad angår oplysningerne i listerne, må man tage i agt, at de blev brugt til skatteansættelse. Det forhindrer dog ikke sammenligninger over tid og mellem bønderne. Jeg har desuden konstateret, at gennemsnittene for heste og køer svarer nogenlunde til antallet i skifterne, men da kilderne ikke er samtidige, og da der var store udsving i disse tal, må man alligevel være varsom med at benytte dem til at bestemme det absolutte niveau. Oplysninger fra skatteregnskaberne er indført i bilag J.

I amtsregnskabet blev der også lavet lister over antallet af svin, som blev brændemærket og sat ud i skovene i efteråret for at blive feddet op af olden. Disse lister er gengivet i bilag K. Det er her vanskeligt at vurdere udviklingstrækkene for alle bønderne, da antallet af svin både afhang af bøndernes evne til at anskaffe sig og holde svin samt af oldenmængden.

Matriklerne fra 1662, 1664 og 1688 indeholder mange oplysninger om rettigheder og pligter for bønderne, det vil sige de administrative rammer for fæstebonden. Matriklen i 1688 belyser tillige gårdenes størrelse, idet al jord blev målt op og sat i bonitetsklasser, det vil sige vurderet i forhold til jordens ydeevne. Derudover har jeg fundet oplysninger om hoveri og enkelte andre forhold i kilder i Rentekammeret. Her har det ældre værk fra 1930'erne om Falsters historie, udarbejdet af arkivar Holger Hjelholt, været et heuristisk hjælpemiddel af stor betydning.²³

En sidste type kilder, som er anvendt, er optegnelser, der belyser fogedhvervet og Hans Stanges livsbane. Det drejer sig om en ansøgning fra Hans Stanges forgænger som foged, et tingsvidne om skoven på Hasselø. Fogeden var jo blandt andet skovfoged. Desuden udtog af skovruller over udvist træ til brændsel, husbygning etc., idet de oplyser, hvem der var skovfoged og dermed udgør en af de få kilder til at finde ud af, hvem der overhovedet var foged på forskellige tidspunkter. Endelig er der nogle oplysninger om noget øde jord og en øde gård, fogeden Hans Stange påtog sig at drive inde på Falster, hentet i amtsregnskabet. Oplysningerne er gengivet i bilag L.

²³ Holger Hjelholt: *Falsters Historie*. Bind I & II. Nykøbing F. 1934 & 1935.